

چاپ ششم

پژوهشی در
مبانی و مفاهیم
موسیقی ایرانی

مرتضی حنانه

گام‌های گمشده

سازمان
موسیقی

بت‌هون
مرکز موسیقی بت‌هون شیراز

شرح نوتها دستنویس مؤلف کتاب می‌باشد.

حَنّانه، مرتضی، ۱۳۰۱ - ۱۳۶۸. گامهای گمشده / نوشته مرتضی حنّانه. - تهران: سروش (انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران)، ۱۳۶۷. ۱۸۰ ص: مصور، جدول.	پشت جلد به انگلیسی: فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا. کتابنامه: ص. [۱۷۹] - ۱۸۰. چاپ ششم: ۱۳۹۸. ۱. موسیقی ایرانی - دستگامها. ۲. موسیقی ایرانی - گامها. الف. صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران. انتشارات سروش. ب. عنوان.
ISBN: 964-376-192-4: ریال ۱۳,۰۰۰ The Lost Scales.	ISBN: 978-964-12-1654-4: ریال ۲۲۰,۰۰۰
۷۸۹ / ۱۶۲	ML ۳۴۴ / ح ۹
*۶۸-۳۷۴	کتابخانه ملی ایران

انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران

تهران، خیابان استاد شهید مطهری، تقاطع خیابان شهید دکتر مفتح، ساختمان سروش

مرکز پخش: ۸ - ۸۸۳۴۵۰۶۴ / سامانه پیامکی: ۳۰۰۰۵۳۵۶

<http://www.soroushpub.com>

عنوان: گامهای گمشده

پژوهشی در میانی و مفاهیم موسیقی ایرانی

نویسنده: مرتضی حنّانه

چاپ ششم: ۱۳۹۸

چاپ اول: ۱۳۶۷

این کتاب در پانصد نسخه در چاپخانه انتشارات سروش لیتوگرافی، چاپ و صحافی شد.

همه حقوق محفوظ است.

شابک: ۴ - ۱۶۵۴ - ۱۲ - ۹۶۴ - ۹۷۸

چاپ اول تا پنجم: ۱۰,۱۰۰ نسخه

فهرست مطالب

۹	دیباچه
۱۱	تفحص و تعمقی بر آنچه که تا امروز از موسیقی ایران به جای مانده است
۱۵	اصطلاحات متداول و متروک در موسیقی ایران
۱۶	گاه-دستگاه
۱۸	دستان-دستان نشانی
۱۹	دستگاههای موسیقی ایران
۲۰	چپ کُک و راست کُک
۲۲	خصوصیات موسیقی ایران
۳۰	ارتباط
۳۳	مآخذ و مراجع
۳۵	ارتباط دستگاه شور با چهار مقام منتسب به آن
۳۷	شاهد
۳۸	ایست
۴۷	گوشه‌های موسیقی ایرانی
۴۸	اصطلاحات کُرُن و سُرِی
۵۰	تعریف تنوریک کُرُن و سُرِی

۵۵	ارتباط بین دستگاهها
۵۵	اصطلاحات سه‌گانه، چهارگانه، پنجگانه
۵۶	گوشه دوگانه
۵۷	دوگانه یا دستگاه شور
۵۹	یگانه و جای خالی آن
۶۱	همایون
۶۲	سه‌گانه و چهارگانه - اصفهان
۶۳	ماهور یا یگانه
۶۶	نتیجه
۶۹	درجات دوره سه‌گانه
۷۱	سیم آزاد «سل» و نقش مهم آن به نام نوت برجسته
۷۴	نکاتی در مورد ماهور به عنوان یگانه
۷۵	ارتباط جمعی و نقش نوت برجسته
۷۹	گام کنونی موسیقی ایران
۸۵	کوششی در جستجوی گام راست
۸۷	تار، ساز ملی ایران امروز
۹۰	صداداری و حالت
۹۱	وابستگی گام راست به اصطلاح و لغت «راست»
۹۸	کشف چند قطعه آهنگ از ساخته‌های عبدالقادر مرآغه‌ای
۱۰۱	نتیجه - گام طبیعی
۱۰۳	طرز اجرای دستگاه راست پنجگانه در تار
۱۰۸	بحث درباره نفوذ موسیقی یونان در موسیقی ایران
۱۱۳	سیر تاریخی گام شور
۱۱۷	تئوری موسیقی یونان
۱۲۷	اشتباه عبدالقادر مرآغه‌ای

۱۲۹	تئوری موسیقی قرون وسطای رُم
۱۳۳	ترتیب قرون وسطی
۱۳۴	ترتیب یونانیها
۱۳۹	نتیجه
۱۴۱	کوششی در جستجوی دوبل گام موسیقی مشرق زمین
۱۴۵	دستگاه همایون و مقام اصفهان
۱۴۹	ردیف موسیقی ایران
۱۵۰	دستان نشانی بر مبنای گام راست
۱۶۳	سخنی چند در باره گام راست و دستگاه راست و پنجگاه
۱۶۵	وجه تسمیه راست پنجگاه
۱۷۳	سخنی چند...
۱۷۷	مرتضی حنانه
۱۷۹	منابع و مآخذ

تفحص و تعمقی بر آنچه که تا امروز از موسیقی ایران به جای مانده است

گرچه از گذشتگان کتب و رسالات نسبتاً فراوانی در مورد موسیقی به جای مانده است، با این حال متأسفانه باید گفت که از میان همه این نوشته‌ها، کتابی که بتواند در راه این تحقیق سودمند واقع شود، شاید وجود نداشته باشد. چنانکه فی المثل عبدالقادر مراغه‌ای (۷۵۰-۸۳۸) در کتاب مقاصد الالحن به کتاب دیگری که در آن تمام آهنگهای ساخته خود او به خطی مخصوص جمع آمده است، اشاره می‌کند که گویا متأسفانه این کتاب مفقود شده است. راجع به آهنگهای عبدالقادر مراغه‌ای در صفحات بعد توضیح داده خواهد شد و آهنگهایی از ساخته‌های او که به وسیله خود من به دست آمده است، نقل خواهد شد. کتابهای دیگری هم که در دسترس علاقمندان امروزی است، همگی در حواشی موسیقی داد سخن داده‌اند و قابل استفاده‌ترین این منابع نیز که تقریباً بین قرن سوم تا نهم هجری توسط دانشمندان موسیقیدان و موسیقی شناسانی چون ابونصر فارابی (۲۵۹-۳۳۹ هجری) و بوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸) و صفی‌الدین ارموی (۶۹۴ هجری) و قطب‌الدین شیرازی (۶۳۴-۷۱۰) و بالاخره عبدالقادر مراغه‌ای به رشته تحریر درآمده است، نیز از نظر نوع تحقیق و هدف ما غیر قابل استفاده است. زیرا هیچ‌یک از آنها به بحث و بررسی تئوریک مسئله، جز بحث آکوستیکی، (فواصل پرده‌ها، طرز کوك کردن سازها و پرده بندی و غیره) نپرداخته‌اند.

به هر حال هر چه هست از نظر این تحقیق مطالبی است مطرود و متروک، زیرا دیگر نه موسیقی امروز ایران موسیقی آن عصر درخشان است و نه قواعد و قوانین موسیقی آن عصر می‌تواند برای موسیقی متداول امروز ایران مفید واقع شود. چون اصول این دو موسیقی در طی قرون گذشته فرق کرده است. فی المثل، عشاق در موسیقی قدیم همانند دستگاههای امروزی موسیقی ایرانی دستگاهی عظیم و طویل بوده است، حال آن که همین عشاق در موسیقی فعلی به صورت گوشه‌ای ناچیز خودنمایی می‌کند. بنابر این اگر بخواهیم رشته سخن را به بحث در مورد موسیقی قدیم ایران بکشیم، باز گمان نمی‌رود به نتیجه مثبتی برسیم، زیرا در حال حاضر هیچ‌گونه الگوی ملودیی که بتواند حقیقت آوازهای قرون گذشته را بر ما آشکار کند و از چگونگی نوع موسیقی آن زمان پرده بردارد، در دست نیست و اگر هم باشد ناچیز

است.

بنابراین بهتر است تحقیق در موسیقی قدیم ایران را به وقت مناسب دیگری موکول کنیم و همان طور که قبلاً طرح ریزی کرده ایم، به بررسی عوامل دیگری که بی شک ما را به نتیجه ای خواهد رساند بپردازیم.

این عوامل دیگر که بی اعتنایی در باره آنها خطاست، تحقیق تئوریک روی آن چیزی است که به طور طبیعی و نقل سینه به سینه از موسیقی ایرانی به دست ما رسیده است؛ البته با کمک گرفتن از مفاهیم، لغات و اصطلاحات قدیمی و متداول امروزی.

در حال حاضر آنچه از موسیقی عملی و نظری ایرانی به جای مانده است، آوازاها، نغمه ها، موسیقی تعزیه، اشعار ضربی زورخانه، نوای نقاره خانه، موسیقی عرفانی و در این اواخر تصنیفها، رنگها، چهار مضرابها و ترانه هایی است که همگی در گامهای متفاوت به نام «دستگاه» اجرا می شود.

اولین برخورد با کلمه دستگاه ما را به فکر وامی دارد و این سؤال را مطرح می سازد که: دستگاه چیست؟ چرا و چگونه این کلمه در موسیقی ایران مصطلح شده است؟ البته می بایست با تأمل و تعمق بسیار، جوابی معقول و منطقی به این سؤال داد، ولی ما این بررسی را به متن رساله موکول می کنیم و طرح این سؤال در اینجا، به منظور نشان دادن روش تحقیق معمول در این رساله است که همان طور که گفته شد، بیشتر مبتنی بر درک و پی گیری مفاهیم لغات و اصطلاحات متداول و متروک موسیقی ایرانی است. بی شک در موسیقی ایرانی دستگاههای متعددی وجود دارد اما در تعداد دستگاهها هنوز حتی بین اساتید این فن نیز توافق حاصل نشده است.

عده ای از موسیقیدانان و موسیقی شناسان تعداد دستگاهها را دوازده ذکر می کنند، بدین ترتیب: ۱. شور - ۲. دشتی - ۳. ابو عطا - ۴. افشاری - ۵. ترک - ۶. سه گاه - ۷. چهارگاه - ۸. همایون - ۹. نوا - ۱۰. راست پنجگاه - ۱۱. ماهور - ۱۲. اصفهان.

چنانکه ملاحظه می شود آنها را بدون هیچ ترتیب خاص یا تأخر تقدیمی یکی پس از دیگری به هر طریق که ممکن باشد، به حساب می آورند. به عقیده ما این عده چون با دوازده مد یا گام مختلف برخورد کرده اند، به سادگی به هر یک از این مدها استقلالی ذاتی داده اند. مرحوم روح الله خالقی تعداد دستگاههای موسیقی ایران را هفت دستگاه می داند و می نویسد:

«معمولاً موسیقی ایران را شامل هفت دستگاه می دانند از این قرار: ماهور، همایون، سه گاه، چهارگاه، شور، نوا، راست پنجگاه. این طبقه بندی از چهل سال یا پنجاه سال قبل معمول و امروز هم متداول است و ردیفهای مختلف موسیقیدانهای اخیر از قبیل حسینقلی و عبدالله و درویش از روی همین ترتیب است. در ردیفهای هر یک از این اساتید اختلافات جزئی وجود دارد اما در عده دستگاهها تفاوتی دیده نمی شود».

با کمی تأمل و تعمق در نظریه فوق چنین استنباط می گردد که مرحوم خالقی نیز بدون در نظر گرفتن حق تقدم و تأخری و یا ترتیب خاصی برای این دستگاهها، نامهای دستگاهها را یکی پس از دیگری آورده است، (موضوعی که از نظر تحقیق ما در درجه اول اهمیت فرار دارد).

استاد کلنل علی نقی خان وزیری موسیقی ایران را در پنج دستگاه خلاصه می کند بدین ترتیب:

ماه‌ور، شور، چهارگاه، همایون و سه‌گاه و در تأیید آن در کتاب نظری به موسیقی، جزء دوم، صفحه ۱۶ چنین می‌نویسد:

«ما در صفحه ۱۲۹ کتاب موسیقی دستور تار، چاپ برلین، تقسیمی نموده و حال هم پس از پانزده سال دیگر تجربه باز با جزئی اختلافی به همان عقیده باقی هستیم و چون در این جزء به تفصیل نمی‌پردازیم با تعریف ذیل مطلب را کوتاه می‌نماییم:

۸- دستگاه به آوازی باید اطلاق شود که طرز بستن درجات گام آن و فواصل جزء آن شباهت به گام دیگری نداشته باشد. مثل این که وقتی دستگاه ماهور می‌گوییم منظور نشان دادن کلیه ملودیهای مختلفی است که از گام بزرگ تشکیل می‌گردد و اگر راست پنجگاه همان گام و فواصل را داشته باشد، آن را نباید دستگاه بخوانیم».

باز هم در اینجا چنان که ملاحظه می‌شود نامهای دستگاهها بدون هیچ ترتیبی یکی پس از دیگری آمده است.

بنابر این می‌بایست همه اظهار نظر کنندگان فوق در یک نظریه واحد متفق القول باشند؛ یعنی همگی معتقد باشند که: دستگاههای موسیقی ایران هر یک جداگانه برای خود گام یا مد مستقلی دارند و این گامها یا مدها با یکدیگر ارتباطی ندارند و به همین دلیل برای هیچکدام از آنها حق تقدم و تأخر یا ترتیب خاصی در نظر گرفته نشده است.

در صورتی که می‌دانیم در موسیقی غربی، همچنین موسیقی مدال قدیم یونان و قرون وسطای یونان و رم یک ارتباط منطقی و تنوریک بر حسب حق تقدم و تأخر بین تمام گامها و مدها وجود دارد که در واقع همین ارتباط موضوع انگیزه اصلی تحقیقات ماست و ما را بر آن می‌دارد تا با کوشش پی‌گیر جستجو کنیم. انشاء الله اگر توفیقی دست دهد، نکات تاریک و مبهم این ارتباط اساسی را روشن خواهیم کرد. امید است تا از این راه که به صورت کتاب حاضر عرضه می‌شود، زمینه‌ای هر چند ناچیز ولی شاید مطمئن در آغاز راه آیندگان قرار گیرد و سبب گشودن راهی هموارتر گردد.

The Lost Scales

Mortezā Hannāné

ISBN:978-964-12-1654-4
Soroush Publishing-Tehran 2020

سروش

انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران

